

СУСПІЛЬНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В XVII СТОЛІТТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТВОРЕННЯ ТРЕБНИКА СВЯТИТЕЛЯ ПЕТРА МОГИЛИ

SOCIAL AND CHURCH LIFE OF UKRAINE IN THE 17th CENTURY AS A BACKGROUND FOR THE CREATION OF THE BREVIARY OF PETER MOHYLA

*«...усе повинно бути
благопристойно і статечно».
(1 Кор. 14: 40)*

Постановка проблеми. Уже четвертий рік, як Українська Православна Церква посіла належне місце між Церквами-сестрами Вселенського православ'я. Звичайно, маючи тяглу історію ще від часів апостольської місії ап. Андрія Первозваного, Церква України закономірно стикається із ситуацією, коли найкращі здобутки церковного життя, перенесені в Московське царство, сьогодні інтерпретуються як самотні риси «російського православ'я». Могилянська доба була часом формування єдності європейського просвітництва та книжно-народного українського християнства. Тобто Київська митрополія як екзархат Константинопольського патріархату перебувала в умовах фактичної автокефалії, а отже, й можливості розвивати богословську сферу.

У статті здійснено літургично-богословське та історіософське висвітлення суспільно-церковного життя Української Церкви в XVII ст. як контексту формування рис власне «київського християнства». Зроблено наголос на національних почуттях і боротьбі українців за право на існування в умовах католицької Речі Посполитої, коли національна українська свідомість відчувала кризу занепаду Православної Церкви. Звернено увагу, що на той час в Україні поширювались ідеї Реформації: з'явилися протестантські спільноти кальвіністів, лютеран, прихильнів соцініанства й гуситів. Аргументовано, що під ударами Контрреформації та завдяки діяльності ордену єзуїтів реформаційні процеси в Польщі й Литві були зупинені та спрямовані на прозелітизм стосовно православних. Доведено, що висвята Єрусалимським патріархом Феофаном III 1620 р. єпископів

* Магістр Київської православної богословської академії.

** Master's degree of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Однією із найяскравіших сторінок діяльності святителя П. Могили стало унормування практичної богослужбової книги – Требника, який утілює бароковий колорит релігійності та показав душпастирську опіку церковної молитви в найрізноманітніших аспектах життя вірян. Характерною рисою Требника П. Могили стало включення в нього богослужбових чинів, яких раніше не існувало. Якщо підрахувати, то можна виділити 37 нових чинів, які вперше подані саме в оновленому «Требнику» Петра Могили, виданому 1646 р. Серед найбільш актуальних новопосталих чинів на особливу увагу заслуговує освячення церковних риз, хреста, дзвонів, тобто складових церковно-обрядової практики. Багато російських богословів, будучи схильними перебільшувати католицький вплив на київську богословську школу XVII ст., таки визнають той факт, що із згаданих 37 нових чинів більше 20 не мали аналогів не тільки в попередніх грецьких і церковнослов'янських виданнях, але й у римо-католицьких богослужбових книгах.

Мета статті – проаналізувати передумови створення й суттєві характеристики «Євхологіону, альбо Молитвослова, ілі Требника» Петра Могили.

Для реалізації мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

- висвітлити специфіку церковно-політичного розвитку Київської митрополії в кінці XVI – на початку XVII ст.;

для Київської митрополії на чолі зі святителем Йовом Борецьким стало поштовхом протиставити воюючим католикам слабо організовану та слабо інтелектуально захищену Православну Церкву. З'ясовано, що лише поодинокі князі та магнати залишились вірними православ'ю, як-от князі Григорій Ходкевич і «некоронований король України» Костянтин Острозький. Підкреслено, що з поставленням на київську кафедру святителя Петра Могили настали 22 роки «могилянської доби» – період розквіту духовності й узаконення Православної Церкви в Україні, бо, маючи підтримку серед політичних кіл Речі Посполитої та православної шляхти, митрополит Петро зрівняв у правах православних із католиками на урядовому рівні, засуджуючи втручання держави в церковні справи. При цьому підкреслено, що «Євхологіон, альбо Молитвослов, ілі Требник» 1646 р. Петра Могили є найбільшим внеском київської літургійної школи в загальноправославну богослужбову традицію. Наголошено на Требнику як прагненні святителя синтезувати відправи церковних таїнств за грецькими взірцями з українськими звичаями та латинськими чинами богослужбових книг.

Ключові слова: Петро Могила, Требник Петра Могили 1646 р., київське православ'я, XVII ст.

- розглянути передісторію та практичну складову видання Требника 1646 р.;
- окреслити богословсько-літургійну новизну чинів Требника Петра Могили.

Аналіз останніх досліджень.

В українському богословсько-культурному дискурсі Требник, виданий Петром Могилою, був важливим показником літургійного розвитку XVII ст. Тому цьому виданню присвятили увагу чимало дослідників: А. Жуковський, І. Власовський, Ю. Мицик, І. Огієнко, В. Нічик. Специфікою мови Требника є її «межовість», що віддзеркалює процес взаємодії книжної та розмовної мов, із якої виникла нова українська літературна мова.

Основний виклад. Починаючи з другої половини XV ст. в Київській митрополії утвердилась традиція обрання митрополитів на особливих «елекційних» соборах. Їхні підсумкові рішення затверджувались в Константинополі, і після схвалення вибраний митрополит отримував архиерейську хіротонію та інтронізувався місцевими єпископами. Однак світська влада постійно намагалась взяти процес призначення митрополитів під власний контроль. Тому не завжди вдавалось зберігати канонічну процедуру обрання митрополита за словами апостола Павла: «бо буде час, коли здорового вчення приймати не будуть, але за своїми примхами будуть обирати собі вчителів, які б тішили слух» (2 Тим. 4: 3). Крім того, європейські державні й церковні

The article provides a liturgical, theological and historiosophical coverage of the social and church life of the Ukrainian Church in the 17th century as the propulsion behind the acquisition of the features of "Kyiv Christianity". Emphasis is placed on national feelings and the struggle of Ukrainians for the right to exist in the conditions of the Catholic Rzeczpospolita, because the national Ukrainian consciousness every day felt the crisis of the decline of the Orthodox Church. It was noted that at that time, the ideas of the Reformation were spreading in Ukraine: Protestant communities of calvinists, lutherans, supporters of socialism and hussites appeared. It is grounded that under the influence of the Counter-Reformation and due to the activities of the Jesuits, the reformation processes in Poland and Lithuania were stopped and finally turned to proselytism towards the Orthodox. It is proved that the consecration by Patriarch Theophanes III of Jerusalem in 1620 of bishops for the Kyiv Metropolis, headed by St. Job Boretskyi, was the impetus to oppose the poorly organized and intellectually weak Orthodox Church to the warring Catholics. It was revealed that only a few princes and magnates remained faithful to Orthodoxy, such as princes Hryhoryi Khodkevych and "uncrowned king of Ukraine" Kostyantyn Ostrozhsky. It was noted that with the elevation of St. Peter Mohyla to the Kyivan cathedral, 22 years of the "Mohyla era" came – the time of flourishing of spirituality and legitimization of the Orthodox Church in Ukraine, because having the support of the political

діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської Церкви. Інтерес до цієї проблеми особливо посилювався в умовах розвитку Контрреформації, адже «за 100 років з початку реформації від РКЦ відійшло близько 900 млн. віруючих, велика частина Німеччини, Голандії, Швейцарії, Англії, Шотландії, частина Франції, скандинавські країни, частина Чехії. За РКЦ залишилися лише південна Європа і Франція. Відповідь Риму не забарилась – було скликано Тридентський Собор і утворено орден єзуїтів» [Лозінський, 2013, с. 98–99]. Католицька Церква активізувала свої спроби розширити вплив на Сході з метою об'єднання католиків і православних під егідою папського престолу.

Заснована кафедра апостола Андрія Першогозваного – Київська митрополія завжди намагалась зберегти баланс відносин між Константинополем і Римом. Незважаючи на те що Українська Церква зберігала православне віровчення та кирило-мефодіївський обряд після розколу 1054 р., для неї завжди було перспективно підтримувати дипломатичні відносини із Римським престолом. З іншого боку, на українських землях ніколи не спостерігалось тотальної духовної експансії католицької проповіді як певної відповіді на розчарування в занепаді духовного центру – Константинополя, який 13 квітня 1204 р. унаслідок четвертий хрестовий похід і його розгрому 29 травня 1453 р. султаном Мехмедом II Фатіхом був повалений. Але минав час, і після розпаду останнього залишку Київської Русі – Галицько-Волинського князівства, українці стали розділеними між Литвою і Польщею, і в цьому процесі XVI ст. було найтемнішою епохою в історії Православної Церкви на теренах тогочасної України. Хоч проголошене толерантне ставлення до православ'я, забезпечення прав і привілеїв Православної Церкви справді реалізовувались, православні все одно відчували себе чужими в Речі Посполитій. І. Власовський із цього приводу зауважує, що «Православна Церква і православні починають

circles of the Rzeczpospolita and the Orthodox nobility, Metropolitan Peter equalized the rights of the Orthodox with Catholics at the government level, condemning the state interference in church affairs. In this case, it is emphasized that "Euchologion, or the Prayer, or the Breviary" by Peter Mohyla is the greatest liturgical achievement of the Kyiv liturgical school in the general Orthodox liturgical tradition. It is noted that "The Breviary" was Saint Peter Mohyla's desire to synthesize the observance of church sacraments according to Greek models with the specifics of Ukrainian traditions and Latin orders of liturgical books.

Keywords: Peter Mohyla, the Breviary of Peter Mohyla 1646, Kyiv Orthodoxy, XVII century.

терпіти обмеження й утиски навіть у виконанні обрядів свого християнського культу» [Власовський, 1998, с. 187]. Незважаючи на таку складну ситуацію, в цей період були й позитивні зрушення – розвивались характерні риси українського православ'я, як-от активна участь в житті Церкви світських осіб та зближення церковного життя з духовною освітою і школами, змушених протистояти натиску латинської культури та католицькій контрреформації.

За умовами Берестейської унії, Православна Церква зберігала східний обряд, літургійну церковнослов'янську мову, виборче право на заміщення митрополита та єпископів, юліанський календар і право одружуватись для нижчого духовенства. До цього варто додати, що «прагнучи вивести Київську митрополію з кризи, її верхівка цю кризу поглибила і загострила конфесійну ситуацію в Україні. Єдина Православна Церква була тут розколота: одна її частина перейшла в католицизм, а друга, що залишилася в православній вірі, опинилась у важкому становищі. Православна Церква, яку не поспішали покидати українці, у Речі Посполитій стала фактично поза законом, утратила значну частину своїх храмів, монастирів і маєтків, мусила боротися за збереження своєї ідентичності, чинячи опір спробам винищення, що значно ускладнило її вихід з кризи» [Мицик, 2012, с. 6]. Унійна Церква пішла шляхом визнання першості Папи Римського як першоієрарха всієї християнської Церкви з прийняттям католицької догматики і, таким чином, діяла як цілком легальна релігійна структура в Речі Посполитій.

У результаті Берестейської унії 1596 р. на українських землях виникла Унійна Церква, і «на жаль, Берестейська унія, всупереч сподіванням, не зміцнила Церкву, а принесла розкол, який триває й нині і який розділив українців ще й у церковному аспекті» [Мицик, 2012, с. 6]. Фактично замість одної Церкви утворились дві, почалась довготривала боротьба «Русі з Русю» – між православними й уніатами. Проголошене зрівняння в правах греко-католиків та католиків не відбулось. «Того ж року, що й народився Петро Могила – 1596-го – була підписана Берестейська унія, що дала початок значним змінам в українському церковному житті. Згідно з нею, більшість ієрархів Київської митрополії на чолі з митрополитом Київським вийшли з-під канонічної підлегlosti Константинопольському патріархату та приєднались до Римо-Католицької Церкви. Більшість храмів та монастирів відійшли уніатам» [Семенченко, 2021, с. 1]. Обіцяних місць у сенаті уніатські єпископи так і не отримали.

Негативний вплив на становище Православної Церкви справляла практика чинного в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському права патронату. Згідно з ним, питання призначення на митрополичу та єпископську кафедри залежало від великого князя литовського й польського короля. Після Люблінської унії ситуація погіршилась. Польські королі за правом патронату стали «подавати хліби духовні і роздавати столиці духовні», призначати на посади єпископів та архимандритів за гроші. Фактично посаду отримував той, хто більше за неї заплатив. Королі давали посадові місця в Православній Церкві світським особам із шляхти чи військовим через різні вислуги перед наближеними до королівського двору особами. Єдиним винятком, який змінив трьохсотлітню ситуацію, був прихід до влади короля Владислава IV Вази, який 1632 р. дозволив сейму ухвалити «Пункти заспокоєння народу руського», якими православним повертались втрачені права та легалізовувалась православна ієрархія Київської митрополії 1620 р. висвяти. Для прийняття «Пунктів» було встановлено умову про усунення раніше обраних єпископів на нових, через що на митрополичу столичну кафедру замість Ісаї Копинського поставили архимандрита Петра Могилу. Сам святий Петро доволі однозначно вказував, що Церква може бути лише одна, і вона «є тілом Христовим, і Христос, а не хто інший, є главою. Ця єдина Церква є підпорою й утвердженням істини і Пречиста Діва, що з єдиним чоловіком, Христом, заручена. А оскільки є певна різниця між неістинною та істинною Церквою, то про духовну силу й владу, яку дав їй Господь Бог, вічний її Наречений, предивним видимим знаменням чудово сповіщає» [Нічик, 1997, с. 281]. Завданням цілого життя Петра Могили стають спроби об'єднати Православну та Унійну Церкви київської традиції.

У Речі Посполитій склався особливий формат взаємодії Православної Церкви з владою. Ми бачимо тут активну самоорганізацію православного населення, яка проявлялась перш за все в братському русі. Православні братства були корпораціями, що планово захищали інтереси Православної Церкви. При цьому вони намагалися діяти в правовому полі, спираючись на права, отримані від польських королів. Ще одним важливим фактором була присутність в українських землях православної шляхти, яка у своїх володіннях також захищала права Церкви. І це також цілком вписувалось у юридичні поняття того часу. Першою особливою рисою церковного життя

на території України, а також Білорусі й Литви є характерна взаємодія з державною владою. На відміну, наприклад, від Московського царства, Православна Церква на українських землях із XIV ст. жила поза т. зв. «симфонією». Ці території поступово виявились включеними до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського, тобто опинились під владою римо-католицьких правителів. Тому відносини Православної Церкви з владою тут завжди були напруженими. Особливо важкими вони стали після 1569 р., коли Литву фактично поглинула Польська Корона.

Із другого десятиліття XVII ст. у цьому непростому церковно-політичному полі з'являється ще одна важлива сила – Запорозьке козацтво. Козаки були традиційними опонентами королівської влади, борячись із нею за отримання особливого статусу в Польській державі. І в цьому вони цілком мали солідарність із «православними дисидентами». У результаті на східних кордонах Речі Посполитої сформувався тісний союз козацтва й Православної Церкви. Причому козаки виступали не просто як політичний союзник, але і як реальна військова сила, готова захищати Церкву зі зброєю в руках. Другою особливістю київського християнства, яким воно було до початку другої половини XVII ст., була відкритість до західної культури. Саме в XVII ст. у Київській митрополії втілено «могилянський синтез». Ідеться про масштабну реформу, ініційована митрополитом П. Могилою: «Петро Могила ... ставши митрополитом на всю Україну й Білу Русь, зробив багато добра для народу й православної віри», – зауважував Іван Нечуй-Левицький [Жуковський, 1997, с. 26]. Перш за все він запропонував у Києві нову освітню модель. Київська колегія, тобто майбутня Києво-Могилянська академія, почала активно засвоювати новації латино-польської культури. Митрополит Петро, зберігаючи вірність православ'ю, намагався поєднати східне християнство із західною освіченістю. Треба визнати, що цей проект виявився доволі успішним. Створена митрополитом Петром освітня модель справила вирішальний вплив на весь православний світ.

Доступні нам джерела дають підставу вважати, що митрополит Могила намагався створити своєрідну міжнародну систему православних навчальних закладів, прототипом для яких повинна була стати Києво-Могилянська колегія. М. Грушевський зазначав, що Київська колегія створена святителем Петром, «справді міцно трималась виробленого ним наукового й культурного плану. Її вихованці, що в перших стадіях своєї

діяльності були звичайно професорами цієї колеґії, а далі займали різні, менші й більші церковні посади в українських та білоруських єпархіях, тримались даних ним взірців як у вихованні молоді, так і в питаннях віри й церковної політики. Аж до останньої русифікації, переведеної при кінці XVIII ст., Київська академія, а з нею й східно-українське громадянство, в ній виховане, жили спадщиною Могили, його духом» [Жуковський, 1997, с. 32]. Саме святий Петро ініціював створення колеґії за київським зразком у Яссах (тоді столиці Молдавського князівства). Митрополит Петро намагався вести переговори про відкриття аналогічної школи в Москві. Є також непрямі свідчення того, що обговорювалась можливість відкриття подібної школи і в Константинополі. І хоч при житті святого Петра цей масштабний проєкт не був зреалізований, все-таки в подальші роки створена ним освітня модель була прийнята і в Російській державі, і на Балканах. Загалом могилянський синтез не був явищем вузько регіональним. Владика Петро визначив формат розвитку Православної Церкви на багато років уперед. Створена ним освітня модель переважала в православному світі щонайменше до початку XIX ст.

Далі варто зазначити, що загалом Православна Церква в Речі Посполитій XVII ст. набула власних рис. Постараємося їх коротко окреслити. По-перше, це була Церква, не тільки не готова до діалогу з владою – самі її підвалини були сформовані поза парадигмою «симфонії». По-друге, Церква спиралась на широку активність духовенства, монахів і мирян, які діяли як самостійні суб'єкти, готові захищати свої права. У разі неможливості діяти правовими методами православні могли вдаватися до активного спротиву (насамперед цим прославились козаки). По-третє, Церква була готова до конкуренції на «ринку ідей»: публікувались полемічні твори, розвивалась шкільна освіта, регулярно проводились диспути. По-четверте, Церква активно засвоїла західний тип культури, адаптуючи його до православної традиції. Викладання в православних школах спиралось на польську й латинську мови. В архітектурі, іконописі, книгодрукуванні, проповідництві, літургійних текстах вплив західної культури був глибоким і стійким. Унаслідок цього в XVII ст. оформився особливий культурний феномен, який отримав назву «українське бароко».

У кінці 1646 р. святий Петро надрукував у лаврській типографії свою монументальну працю – Требник. Приводом для його складання послужили закиди противників Церкви в бік

православних священників, що вони, мовляв, не вміють звершувати таїнства і обряди, не розуміють їхнього сенсу і не мають єдиної практики. Крім того, в попередніх требниках траплялись неточності, не вистачало необхідного молитовного наповнення. Требник став не заново написаною книгою, а зібранням із грецьких євхологіїв і стародавніх рукописних слов'янських требників та Римського требника, розподіленого на три частини. Це була об'ємна книга, що налічувала 1500 сторінок та містила 126 чинів.

Перша частина містила чинопослідування семи Таїнств; до них було додано чини прийняття в Церкву юдеїв, язичників, єретиків; чини молебнів про хворих тощо. У другій частині подано чини різних освячень: води, храмів, церковних речей, домів, монастирів і т. д. У третій – чини молебнів і молитв на різні випадки. Деякі чини й приватні обряди та молитви, що містилися в попередніх требниках, до нового не ввійшли, інші скорочено, ще інші – переглянуто, розширено, доповнено. Монументальна праця святителя Петра містить близько 20 чинів, що були запозичені з найдавніших слов'янських рукописів чи складені заново на основі церковної практики. Зважаючи на це, видавці, редактори й цензори, включно з «пастирями Православної Руської Церкви», «багато речей потрібних відкинули, а непотрібних додали» [Требник, 1998, с. 5]. Крім того, святитель помістив у ньому й особливі пояснювальні статті, чого в попередніх требниках не було. У цих статтях роз'яснено сенс та значення таїнств і обрядів, умови для їх звершення, описано ситуації, які при цьому могли виникнути. Насамперед «Петро Могила скасував чини: причастя йорданською водою; братоназивання; молитву над тими, що самі себе закликали; взаємне помазання священників за таїнством Маслособорування; молитву баби, що приймає немовля; причастя молодих вином; ходіння навколо аналоя при звершенні Таїнства вінчання шлюбу» [Бойко, 2018, с. 42]. Святитель Петро повчав священників, як вони мають себе налаштувати і як повинні наставляти своїх парафіян при звершенні визначених таїнств і обрядів.

Висновки

1. Цивілізаційно-політичний поступ української держави, попри залежність від іноземних центрів у ранній період Нового часу, тобто в кінці XVI – на поч. XVII ст., був своєрідним екзаменом на зрілість українського народу. Українці зіткнулись не лише зі спротивом очільників Речі Посполитої щодо

права на державну самостійність, але й різними обмеженнями їхньої культурно-духовної самобутності. Клерикальна верхівка досить сильно залежала від волі поміщиків, які володіли тими землями, де ієрархи звершували своє служіння. Загалом, на початку XVII ст. до складу Київської православної митрополії входило дев'ять епархій: Київська, Полоцька, Смоленська, Турово-Пінська, Берестейсько-Володимирська, Холмсько-Белзька, Перемисько-Самбірсько-Сяноцька, Львівсько-Галицько-Кам'янецька, Луцько-Острозька. Після ж укладення унії із Римським престолом борцями за православ'я залишались лише два ієрархи – Гедеон (Балабан) і Михайло (Копистенський) із братствами й козацтвом. Однак наставав час становлення одного з найбільших феноменів – козацтва, яке вступило 1616 р. до київського Богоявленського братства і цим самим отожило себе з православ'ям. Наступним кроком для зміцнення Київської православної митрополії стає 1620 р., який за масштабами дій прирівнюється до Володимирового хрещення Русі (йдеться про візитацію Єрусалимського патріарха Феофана II на терени України). Тоді знекровлена давня кафедра Христової Церкви отримала предстоятеля – святителя Йова Борецького та інших архиєреїв. Прихід на столичну кафедру Петра Могили в 1632 р. ознаменував цілу могилянську епоху, яка своїм богословським розмахом і церковно-практичним змістом вивела Церкву України з катакомб.

2. У другій половині XVII ст. Українська Церква була розділена, але при цьому ніколи не встановлювала способу власного виживання при порушенні її єдності та відході одного чи кількох архиєреїв (окрім, безперечно, пасивних уявлень про канонічний та літургійний виміри спілкування, що визначають, які общини а ргіогі не є її учасниками) і того, як в дійсності реалізуються відносини між всіма помісними Церквами.

Постать Петра Могили переконує, наскільки одна особистість може змінити буття цілого українського екзархату. Просвітницька діяльність святителя була спрямована на українізацію богослужіння та внесення в нього національного колориту. Його богословські міркування зумовлював погляд на людський рід як на множину народів, де кожен має від Бога право на свою мову. На відміну від середньовічної концепції тримовності, святитель Петро урівнює всі мови. У Требнику 1646 р. українська мова називається «руською», а Україна – «Руссю». Требник став підсумком життя святителя Петра, яке було присвячене наданню українській Церкві європейсько-цивілізаційних рис.

3. Требник Могили був формою фіксації давньої київської традиції та культурного буття. Він написаний так, щоб той, хто звершуватиме таїнства і обряди, міг сам їх розуміти і при потребі пояснювати виконувані обрядові частини. В обрядах-дійствах Петро Могила робив спроби відродити пишність богослужінь візантійського Царгорода, які через Константинополь перейшли до княжого Києва. Коли Могила був ще архимандритом, лаврські свята почали супроводжуватися неодмінними «молебними канонами», завжди виконуваними пісенними й процесійними обходами.

Требник Петра Могили остаточно ліквідував на українських землях традицію причащення богоявленською водою. Вона сягала коріннями часів давніх християн, коли існував звичай причащати святою водою тих, хто за тяжкі гріхи був відлучений від причастя Святих Тайн. Ще на помісному соборі 1640 р. було заявлено, що причастя агіасмою є забобоном; про нього в грецьких Требниках жодної примітки немає, бо в Східній Церкві тільки Причастя Тіла і Крові є істинним таїнством Христової жертви. Митрополит Петро діяльно впроваджував і відновлював у слов'янському середовищі грецькі молитви та чинопослідування і цим самим зв'язував слов'янську й грецьку літургійні традиції.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.

2. Бойко П., прот. Церковно-богослужбова діяльність святителя Петра Могили. *Труди Київської Духовної Академії*: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Київ, 2018. № 18. С. 38–42.

3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Нью-Йорк–Київ–С. Бавнд Брук, 1990. Т. 4, ч. 1. 384 с.

4. Іларіон (Огієнко), митр. Берестейська Унія її генеза, теорія та практика. Вінніпег: Місійний Відділ при Консistorії Укр. Прав. Церкви в Канаді. 1993. 85 с.

5. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності Церков. Київ: Мистецтво, 1997. 304 с.

6. Лозінський К., прот. Папство в період гуманізму, реформації і римо-католицької реакції XV–XVII ст. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2013. 269 с.

7. Мицик Ю., свящ. Святий Петро Могила. Харків: Фоліо, 2012. 124 с.

8. Нічик В. Казання про владу, що може зв'язувати і розв'язувати [гріхи], дану Христом Богом і сповіщену предивним видимим чудом, яке є явленим знаменням істинної Церкви. Пер. укр. мовою О.В. Логвиненка. *Петро Могила в духовній історії України*. Київ, 1997. 328 с.

9. Требник Петра Могили. К. М. П.: Української Автокефальної Церкви в Австралії і Новій Зеландії, наукового товариства ім. Шевченка в Європі, Академічного видавництва д-ра Петра Белея, 1998. 1598 с.

10. Семенченко М. Петро Могила: воїн, дипломат, святий. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/petro-mogila-voyin-diplomat-sviatii/>

1. Bibliia. Knyhy Sviashchenoho Pysання Staroho ta Novoho Zavitu. V ukrainskomu perekladi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkami. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1416 s.
2. Boiko P., prot. Tserkovno-bohosluzhbova diialnist sviatytelia Petra Mohyly. Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii: bohoslovsko-istorychnyi zbirnyk Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu. Kyiv, 2018. № 18. S. 38–42.
3. Vlasovskiy I. Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy. V 4 t. Niu–York–Kyiv–S. Bavnd Bruk, 1990. T. 4, ch. 1. 384 c.
4. Ilarion (Ohiienko), mytr. Beresteiska Unia yii geneza, teoriia ta praktyka. Vinnipeh: Misiinyi Viddil pry Konsystorii Ukr. Prav. Tserkvy v Kanadi. – 1993. 85 s.
5. Zhukovskiy A. Petro Mohyla i pytannia yednosty Tserkov. Kyiv: Mystetstvo, 1997. 304 s.
6. Lozinskyy K., prot. Papstvo v period humanizmu, reformatsii i rymo-katolytskoi reaktsii XV–XVII st. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2013. 269 s.
7. Mytsyk Yu., sviashch. Sviaty Petro Mohyla. Kharkiv: Folio, 2012. 124 s.
8. Nychyk V. Kazannia pro vladu, shcho mozhe zviazuvaty i rozviazuvaty [hriky], danu Khrystom Bohom i spovishchenu predyvnyym vydymym chudom, yake ye yavlenym znamenniam istynnoi Tserkvy. Per. ukr. movoiu O.V. Lohvynenka. Petro Mohyla v dukhovnii istorii Ukrainy. Kyiv, 1997. 328 s.
9. Trebnyk Petra Mohyly. K. M. P.: Ukrainiskoi Avtokefalnoi Tserkvy v Avstralii i Novii Zelandii, naukovohto tovarystva im. Shevchenka v Yevropi, Akademichnoho vydavnytstva d-ra Petra Beleia, 1998. 1598 s.
10. Semenchenko M. Petro Mohyla: voin, dyplomat, sviaty. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/petro-mogila-voyin-diplomat-sviatii/>